

Τόμ. 4 (2000)

Έλση Ντολιοπούλου (Elsi Doliouroulou), Άλκηστις
Κοντογιάννη

doi: [10.12681/icw.18132](https://doi.org/10.12681/icw.18132)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](#).

Ντολιοπούλου (Elsi Doliopoulou) Έ., & Κοντογιάννη Ά. (2000). Αναγνώριση και κατανόηση συναισθημάτων από παιδιά προσχολικής ηλικίας. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 4, 34–52. <https://doi.org/10.12681/icw.18132>

Έλση Ντολιοπούλου,

*Επίκουρος Καθηγήτρια Παιδαγωγικής
Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Άλκηστις Κοντογιάννη

*Επίκουρος Καθηγήτρια
Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Αναγνώριση και κατανόηση συναισθημάτων από παιδιά προσχολικής ηλικίας

A. Εισαγωγή

Τα τελευταία πορίσματα της ψυχολογίας και της παιδαγωγικής επισημαίνουν την αναγκαιότητα για μία εκπαίδευση που θα στηρίζεται περισσότερο στον κοινωνικοσυναισθηματικό τομέα και θα προάγει τη γνώση μέσα από αυτόν. Στον πυρήνα αυτής της εκπαίδευσης βρίσκονται τα συναισθήματα του παιδιού, η έκφραση και καλλιέργεια των οποίων συντελούν στην κατανόηση του εαυτού του και του κόσμου που το περιβάλλει, καθώς και στην ανάπτυξη των διαπροσωπικών του σχέσεων.

Μεγάλοι παιδαγωγοί, ο καθένας από τη δική του οπτική γωνία, υπογράμμισαν τη σημασία της κοινωνικοσυναισθηματικής εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, ο Froebel ενθάρρυνε τα παιδιά να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, ενώ ο Dewey πίστευε ότι η συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού αποτελεί βασικό συστατικό της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Η ψυχαναλυτική θεωρία ώθησε τις παιδαγωγούς να ενθαρρύνουν την ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών. Αργότερα, τονίστηκε η σημασία της νοητικής ανάπτυξης και άρχισε να μειώνεται το ενδιαφέρον για την κοινωνικοσυναισθηματική, αλλά δόθηκε

εκ νέου έμφαση σε αυτή, όταν ξεκίνησε η ανάπτυξη προγραμμάτων ανοιχτής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα οποία τα συναισθήματα θεωρούνται η βάση για τη νοητική ανάπτυξη και μάθηση. Έτσι από τη δεκαετία του '70 άρχισαν να εντάσσονται στα προγράμματα προσχολικής αγωγής δραστηριότητες σχετικές με τα συναισθήματα.

Τα προγράμματα αυτά είχαν ως στόχο να εκπαιδεύουν τα νήπια, έτσι ώστε να κατανοούν τα συναισθήματά τους –προσωπικά και μη– και να τα εκφράζουν ελεύθερα. Η φιλοσοφία των προγραμμάτων αυτών στηρίχτηκε στην παραδοχή ότι τα συναισθήματα είναι παρόντα συνεχώς (π.χ. όταν τα παιδιά μιλούν για μάθηση, θα πρέπει να αποτελούν τον άξονα του προγράμματος, χωρίς φυσικά να παραγνωρίζονται οι άλλοι τομείς ανάπτυξης).

Στη σημερινή εποχή, τα προγράμματα προσχολικής αγωγής δίνουν έμφαση στη συναισθηματική ανάπτυξη. Κι αυτό διότι πιστεύεται ότι τα συναισθήματα επηρεάζουν την ανάπτυξη γενικότερα και τη μάθηση ειδικότερα, καθοδηγούν τη συμπεριφορά και ενισχύουν τις κοινωνικές σχέσεις και την επικοινωνία με τους άλλους. Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της θέσης έχουν παίζει και οι σχετικές με τη σημασία

των συναισθημάτων θεωρίες των Gardner και Goleman.

Πιο συγκεκριμένα, ο Gardner στη θεωρία του για την πολλαπλή νοημοσύνη, επισημαίνει δύο είδη νοημοσύνης που σχετίζονται με τα συναισθήματα, τα οποία είναι αναπτυγμένα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε όλους τους ανθρώπους: α) την ενδοπροσωπική ή ενδοατομική νοημοσύνη, δηλαδή την ικανότητα της κατανόησης του εαυτού (ικανότητες, δυνατότητες, συναισθήματα κ.ά.), με σκοπό την αποτελεσματική ένταξή του στη ζωή, και β) τη διαπροσωπική νοημοσύνη, την ικανότητα δηλαδή της κατανόησης των άλλων ανθρώπων (διαθέσεις, προθέσεις, κίνητρα, συναισθήματα, «πιστεύω» κ.ά.), με σκοπό την επικοινωνία και τη συνεργασία μαζί τους (Gardner, 1983, 1993, 1998· Ντολιοπούλου, 1999· Viens, 1999).

Από την πλευρά του, ο Goleman (1996) ισχυρίζεται ότι έχουμε δύο είδη νοημοσύνης, τη διανοητική και τη συναισθηματική. Η πορεία μας στη ζωή καθορίζεται και από τα δύο αυτά είδη, και η νοητική διάσταση από μόνη της δεν μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχία στον άνθρωπο, όταν τα συναισθήματα έχουν κλονιστεί. Η συναισθηματική νοημοσύνη είναι κάτι το οποίο μαθαίνεται και αναπτύσσεται σε όλη μας τη ζωή, όσο μεγαλώνουμε και διδασκόμαστε από τις εμπειρίες μας (Goleman, 1999). Σε αντίθεση με τη διανοητική, η συναισθηματική νοημοσύνη είναι μία νέα έννοια και κανείς δεν ξέρει ακόμα πόσο ευθύνεται για τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων. Φαίνεται όμως ότι όσοι γνωρίζουν και ελέγχουν καλά τα συναισθήματά τους, βρίσκονται σε πλεονε-

κτική θέση απέναντι στους άλλους σε κάθε τομέα της ζωής.

Ας δούμε τώρα σε ποια ηλικία τα παιδιά συνειδητοποιούν και εκφράζουν τα συναισθήματά τους.

Β. Ηλικία κατά την οποία συνειδητοποιούνται και εκδηλώνονται τα συναισθήματα

Τα χαμόγελα, οι μορφασμοί, και γενικά κάθε τρόπος της έκφρασης των συναισθημάτων που προσώπου εκδηλώνονται σχεδόν αμέσως μόλις γεννιέται το παιδί και εξελίσσονται κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του βρέφους. Εκτός από το πρόσωπο, τα παιδιά από τη βρεφική ηλικία εκφράζουν τα συναισθήματά τους και με όλο τους το σώμα (κουνούν τα πόδια, τα χέρια, τα δάχτυλα, στριφογυρνούν) (Hyson, 1994). Ένας άλλος τρόπος έκφρασης των συναισθημάτων είναι οι ήχοι για τα βρέφη και οι λέξεις, χωρίς να αποκλείονται και οι ήχοι για τα μεγαλύτερα παιδιά. Όσο πιο πολύ εξελίσσεται η γλώσσα του παιδιού, τόσο περισσότερο αυξάνεται και η ικανότητα να εκφράζει τα συναισθήματα του (Hyson, 1994).

Γ. Έρευνες σχετικές με τα συναισθήματα

Κατά την τελευταία δεκαετία έχουν πραγματοποιηθεί διάφορες έρευνες που αφορούν: α) την ηλικία κατά την οποία εκδηλώνονται τα συναισθήματα¹, β) την αναγνώριση, συνειδητοποίηση και έκφρασή τους από τα παιδιά² και γ) τη σχέση τους με τη νοητική και τη συναισθηματική ανάπτυξη³.

Άλλες έρευνες αφορούν: α) την κατα-

νόηση από τα νήπια των αιτιών που προκαλούν συναισθηματικές αντιδράσεις και των αποτελεσμάτων τους (Russell, 1990), β) την αναγνώριση συναισθημάτων από παιδιά με ειδικές ανάγκες (Sogon & Izard, 1985· Hobson, Ouston & Lee, 1989· Camras et al., 1990· McAlpine, Kendall & Singh, 1991· McGee, Feldman & Chernin, 1991) και κακοποιημένα παιδιά (Abramson, 1991· Anderson, 1994· During & McMahon, 1991), γ) τη σχέση που έχει η ποιότητα του προσχολικού κέντρου που φοιτούν τα παιδιά με την έκφραση των συναισθημάτων τους (Hestenes, Kontos & Bryan, 1993) και δ) τη σχέση συναισθημάτων και αυτοεκτίμησης (Kondoyianni, 1997) κ.ά.

Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών έχουν δείξει ότι τα βρέφη ηλικίας μεταξύ 3 και 5 μηνών αναγνωρίζουν στο ανθρώπινο πρόσωπο πρώτα την ευχαρίστηση, μετά την έκπληξη, τη θλίψη και τέλος το φόβο (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998). Από την ηλικία των 7-8 μηνών τα βρέφη δείχνουν ιδιαίτερη προσοχή στις συναισθηματικές εκφράσεις των ενηλίκων. Η κατανόηση των συναισθημάτων τους αρχίζει από τη στιγμή που αποκτούν την ικανότητα να κατανομάζουν τις συναισθηματικές καταστάσεις και συμπεριφορές τους, γύρω στην ηλικία των 2-3 ετών περίπου (Bretherton & Beeghly, 1982· Elkman, 1982· Bretherton et al., 1986· Lillard & Curenton, 1999). Σε αυτό το στάδιο τα παιδιά αρχίζουν να συνειδητοποιούν ότι τα συναισθήματα των άλλων διαφέρουν από τα δικά τους και γίνονται πιο ευαίσθητα σε αυτά (Goleman, 1996).

Αναγνωρίζουν πότε οι άλλοι αισθάνονται χαρά, θυμό ή λύπη· ενδέχεται μάλιστα να προσπαθήσουν να παρηγο-

ρήσουν κάποιον που αισθάνεται στεναχωρημένος. Επίσης αρχίζουν να καταλαβαίνουν τη σχέση ανάμεσα στις επιθυμίες και τα συναισθήματα· ότι, για παράδειγμα, αν κάποιος πάρει αυτό που θέλει θα είναι χαρούμενος (Wellman & Wooley, 1990), καθώς και το ότι οι άνθρωποι συχνά προσποιούνται, μπορεί δηλαδή να εκδηλώνουν κάτι διαφορετικό από αυτό που αισθάνονται (Harris, Oltohof & Terwogt, 1981).

Τα παιδιά ηλικίας 3 1/2 ετών μπορούν να περιγράψουν τον εαυτό τους ως προς τα συναισθήματα, τις στάσεις και τις απόψεις της στιγμής. Μεταξύ 3 και 5 ετών τίθενται και οι βάσεις για την ανάπτυξη της αυτοαντίληψης, η οποία σε αυτή τη φάση στηρίζεται κυρίως σε εξωτερικά εμφανή χαρακτηριστικά, όπως ονόματα, εξωτερική εμφάνιση, ενέργειες και δραστηριότητες κ.ά. (Λεονταρή, 1996). Στην ηλικία των 5 ετών, τα παιδιά είναι ικανά να συσχετίσουν ένα πρόσωπο με μία συγκεκριμένη κατάσταση (Jolley & Thomas, 1995).

Καθώς, μεγαλώνουν τα παιδιά, αυξάνεται η ικανότητά τους να αντιλαμβάνονται γιατί οι άνθρωποι αισθάνονται χαρούμενοι, λυπημένοι, φοβισμένοι κ.ά. ωστόσο στην προσχολική ηλικία φαίνεται ότι δυσκολεύονται να αντιληφθούν ότι οι άνθρωποι μπορεί να έχουν, ταυτόχρονα, διάφορα συναισθήματα (Hyson, 1994). Επίσης, παρά το γεγονός ότι τα μικρά παιδιά μπορούν να κατανοήσουν συναισθήματα που βασίζονται σε επιθυμίες, δυσκολεύονται να καταλάβουν συναισθήματα, όπως η έκπληξη, που στηρίζονται σε «πιστεύω». Τα περισσότερα παιδιά δεν κατανοούν την έκπληξη μέχρι την ηλικία των 5 ετών περίπου (Hadwin & Perner, 1991).

Ακόμα, είναι δύσκολο μέχρι την ηλικία των 5 ή 6 ετών, να καταλάβουν ότι οι συναισθηματικές εκδηλώσεις δεν αντιπροσωπεύουν πάντα τα πραγματικά συναισθήματα, όπως στην περίπτωση που κάποιος παριστάνει ότι χαίρεται όταν του δωρίζουν κάτι, ενώ στην πραγματικότητα δεν του αρέσει το δώρο (Saarni, 1984). Επιπλέον, τα μικρά παιδιά έχουν δυσκολία να κατανοήσουν τα ανάμεικτα συναισθήματα, όταν, π.χ., κάποιος χαίρεται που του χαρίζουν μία καινούρια μπλούζα, αλλά είναι απογοητευμένος διότι δεν είναι το μέγεθος που του κάνει, αν και, σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό είναι εφικτό (Kestenbaum & Gelman, 1995).

Τα παιδιά φαίνεται ότι είναι ικανά να κατανομάζουν πρώτα τη χαρά και αργότερα τη λύπη, το θυμό, την έκπληξη, την απέχθεια και το φόβο (Michalson & Lewis, 1985· Lillard & Curenton, 1999). Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στις έρευνες ότι το συναίσθημα που αναγνωρίζεται ευκολότερα είναι η χαρά (Lewis, Sullivan & Vasen, 1987· Profyt & Whissell, 1991· Jolley & Thomas, 1994· Shih & VonBayer, 1994· Shortt et al., 1994), ενώ για το δυσκολότερα αναγνωρίσιμο υπάρχει διαφωνία: σύμφωνα με ορισμένες έρευνες είναι η λύπη, ενώ σύμφωνα με άλλες, ο φόβος, ο θυμός κ.ά. (Shields & Padawer, 1983· Terwogt & VanGrinsven, 1991· Shortt et al., 1994). Πάντως φαίνεται γενικά ότι γενικά τα παιδιά πρώτα εκφράζουν χαρά, ενδιαφέρον, απέχθεια και απελπισία, έπειτα έκπληξη, θυμό, φόβο και λύπη, και αργότερα, απογοήτευση, υπερηφάνεια, ντροπή ή ενοχή (Campos et al., 1983· Stenberg, Campos & Emde, 1983· Izard & Malatesta, 1987).

Όταν ερωτώνται τα μικρά παιδιά για τις αιτίες των διαφορών συναισθημάτων τους, συνήθως συνδέουν τη χαρά με το παιχνίδι ή με την επίσκεψη σε ένα μέρος, τη λύπη με το ότι κάποιος πληγώθηκε ή τιμωρήθηκε και το φόβο με φανταστικά όντα, όπως φαντάσματα ή τέρατα (Kuebli, 1994). Μερικά παιδιά προσχολικής ηλικίας μάλιστα, αρχίζουν να κατανοούν ότι το ίδιο γεγονός μπορεί να προκαλεί διαφορετικά συναισθήματα σε διαφορετικούς ανθρώπους (Harter & Huddin, 1987· Peng et al., 1992).

Επιπλέον, αποτελέσματα ερευνών έχουν δείξει ότι η κατανόηση των συναισθημάτων από τα παιδιά εξαρτάται από το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν για την έκφρασή τους, από τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις για το ποιά συναισθήματα πρέπει να εκφράζονται και με ποιό τρόπο, με άλλα λόγια, η κατανόηση και η έκφραση των συναισθημάτων σχετίζονται άμεσα με το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον των παιδιών (Levy, 1984· Lytz & White, 1986· Miller & Sperry, 1987· Gordon, 1989). Για παράδειγμα, στην Ιαπωνία δίνεται μεγάλη έμφαση στη ντροπή, στην Κίνα στην υπερηφάνεια κ.ά. (Stipek, Weiner & Li, 1989· Lewis, 1992). Έτσι, γονείς (ή κοινωνίες) που ωθούν τα παιδιά να μιλούν και να εκφράζουν τα συναισθήματά τους τα εκπαιδεύουν προς αυτή την κατεύθυνση (Lillard & Curenton, 1999).

Στην Ελλάδα το θέμα των συναισθημάτων δεν έχει διερευνηθεί ιδιαίτερα, τουλάχιστον όσον αφορά την προσχολική ηλικία. Η παρούσα έρευνα αποτελεί μία πρώτη διερεύνηση του προβλήματος που αφορά την αναγνώριση και κατανόηση των συναισθημάτων της χαράς,

της λύπης, του θυμού, του φόβου και της ζήλειας από προνήπια και νήπια.

Δ. Μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το σχολικό έτος 1997-98, σε νηπιαγωγεία και παιδικούς σταθμούς της ευρύτερης περιοχής Αθηνών. Έλαβαν μέρος 226 προνήπια και νήπια (από διάφορα κοινωνικοοικονομικά στρώματα) και 14 νηπιαγωγοί και βρεφονηπιαγωγοί.

Αρχικά οι παιδαγωγοί έπαιξαν ένα παιχνίδι ρόλων, κατά το οποίο παρέστησαν τις δημοσιογράφους και ρώτησαν τα παιδιά τι είναι χαρά, λύπη, θυμός, φόβος και ζήλεια. Έπειτα τα προέτρεψαν να διηγηθούν πότε είναι χαρούμενα, λυπημένα, θυμωμένα, πότε φοβούνται και πότε ζηλεύουν· να θυμηθούν μία φορά που ένιωσαν έντονα αυτά τα συναισθήματα και να διηγηθούν τι συνέβη σε αυτή την περίπτωση. Μετά τα ρώτησαν τι μπορούν να κάνουν προκειμένου να νιώσουν χαρούμενα ή να νιώσουν καλύτερα όταν είναι λυπημένα, θυμωμένα κ.ο.κ.

Όταν τελείωνε το παιχνίδι ρόλων, τα παιδιά παρίσταναν τα ίδια συναισθήματα με το σώμα τους (οι παιδαγωγοί τους είπαν να δείξουν με το σώμα τους τι κάνουν όταν είναι χαρούμενα, λυπημένα κ.ο.κ.) και εκείνες τα φωτογράφισαν. Τέλος τα νήπια ζωγράφισαν αυτά τα συναισθήματα, με όποιο τρόπο ήθελαν.

Ε. Αποτελέσματα

Οι απαντήσεις των παιδιών στο παιχνίδι ρόλων χωρίστηκαν σε δύο μέρη, ανά συναίσθημα. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται οι απαντήσεις σχετικά με

το τι σημαίνουν τα συγκεκριμένα συναισθήματα γι' αυτά τα παιδιά και τι τους προκαλεί αυτά τα συναισθήματα. Οι απαντήσεις των νηπίων σε αυτά τα ερωτήματα συμπύχθηκαν, δεδομένου ότι τα παιδιά περιέγραψαν τα διάφορα συναισθήματα ανάγοντάς τα σε κάτι προσωπικό, π.χ. «χαρά είναι να φορέσω το αγαπημένο μου φουστάνι». Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται οι προτάσεις των νηπίων σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν, προκειμένου να νιώσουν πιο χαρούμενα ή να νιώσουν καλύτερα όταν είναι λυπημένα, θυμωμένα, φοβισμένα ή αισθάνονται ζήλεια. Επειδή οι απαντήσεις των παιδιών ήταν σε αρκετές περιπτώσεις πολλαπλές, γι' αυτό και το συνολικό ποσοστό, ανά συναίσθημα, δεν ανέρχεται στο 100%.

Πιο συγκεκριμένα οι απαντήσεις των νηπίων έδειξαν τα εξής:

α) Το συναίσθημα της χαράς, σύμφωνα με τις απαντήσεις αυτών των παιδιών, φαίνεται ότι προκαλείται από ποικίλα αίτια, όπως από αντικείμενα και παροχές προς τα νήπια, από την αλλαγή του καθημερινού τους περιβάλλοντος, από καταστάσεις που δημιουργούν τα σημαντικά πρόσωπα γύρω τους ή που προκύπτουν από ενέργειες των ίδιων των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, τα νήπια στην παρούσα έρευνα, απάντησαν ότι χαρά τους προκαλούν τα εξής:

1) Το *παιχνίδι* (68%), το οποίο αποτελεί πηγή χαράς για τα περισσότερα παιδιά είτε παίζουν μόνα τους ή με άλλους (συμμαθητές, φίλους ή αδέρφια) («όταν παίζω με το γερανό μου», «όταν με παίζουν οι φίλοι μου»). Επίσης χαρά προκαλεί και η προσφορά παιχνιδιών και άλλων αγαθών (65%), ιδίως όταν προέρ-

χονται από σημαντικά πρόσωπα του οικογενειακού και μη περιβάλλοντός τους («τα Χριστούγεννα όταν μου έφερε ο Αϊ-Βασίλης τα δώρα», «όταν φέρνει ο μπαμπάς τη μαύρη αράχνη»).

2) Οι *γιορτές* του παιδιού και των μελών της οικογένειάς του και άλλα ευχάριστα γεγονότα (58%) στο σπίτι ή το σχολείο («όταν είχα το πάρτι μου και είχαν έρθει όλα τα παιδιά σπίτι μου», «όταν έχουμε γιορτή στο σχολείο»).

3) *Μία ευχάριστη κατάσταση που δημιουργούν οι σημαντικοί άλλοι στη ζωή του παιδιού* –ιδιαίτερα η μητέρα– (37%), με το ενδιαφέρον, την προσοχή και την αγάπη τους προς αυτό («όταν με γαργάλαγε ο Μάριος ο μεγάλος μου αδελφός», «όταν η μαμά μου κάνει αστεία», «όταν με αγκαλιάσανε και μου κάνανε ότι τους έλεγα»).

4) Η *εξοδος από το σπίτι*, όπως η βόλτα στην εξοχή και τη φύση (32%) («όταν πήγα στο χωριό και έπαιξα με τα κατσικάκια της γιαγιάς») συνήθως όταν γίνεται με ένα αγαπημένο πρόσωπο, όπως μητέρα, φίλες ή ξαδέλφια (24%), («όταν η μαμά με πηγαίνει βόλτα»).

5) Οι *πράξεις ή ενέργειες του παιδιού*, οι οποίες επιφέρουν ένα αποτέλεσμα που τα ικανοποιεί, ή η *εκπλήρωση επιθυμιών* ή/και *αναγκών* τους (21%), («όταν κάνω πολλά πράγματα, ζωγραφίζω, παίζω», «όταν έβαλα την κούκλα μου στη θάλασσα και έπιασα ένα χταπόδι»).

6) Η *διασκέδαση* (16%), («όταν πηγαίνω στο λούνα πάρκ», «όταν είδα την Παναγία των Παρισίων»).

7) Η *έλευση* (14%) ή η *αναχώρηση* (6%) από το σχολείο.

8) *Μία ευχάριστη κατάσταση* (12%), στην οποία βρίσκονται τα νήπια ή τη δημιουργούν μόνο τους («όταν γελάω», «όταν ευχαριστιέμαι»).

9) Η *ασφάλεια* (12%) που νιώθουν τα παιδιά στο σπίτι τους ή όταν βρίσκονται μαζί με ένα σημαντικό πρόσωπο της οικογένειας («όταν είμαι στο δωμάτιο μου», «όταν βρίσκομαι στην κουζίνα με τη μαμά», «όταν η μαμά γεννήσε το μωρό μας και πήγα πάλι στο σπίτι μου»).

10) Το *φαγητό* (12%) και ιδιαίτερα τα γλυκά «να φάω παγωτό χωνάκι», «όταν τρώγαμε τούρτα σοκολάτα»).

11) Η *παρακολούθηση της τηλεόρασης* (11%).

12) Οι *διακοπές* (8%) που συνδυάζονται με ευχάριστες ενασχολήσεις, όπως το μπάνιο στη θάλασσα το καλοκαίρι.

Οι προτάσεις των παιδιών σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν για να νιώσουν χαρούμενα ήταν οι εξής:

1) Η *εκπλήρωση επιθυμιών και η απόκτηση υλικών αγαθών* (33%), όπως κούκλες, παιχνίδια, μπουτάκια, περιοδικά («να ζητήσω από τη μαμά να μου πάρει δυό παιχνίδια», «να μου αγοράζουν περιοδικά και βιντεοκασέτες»).

2) Η *συντροφιά των φίλων και το παιχνίδι* (25%) («να έρθει η φίλη μου η Χριστιάνα να παίξουμε», «να παίζω πολύ ώρα με τις φίλες μου»).

3) Η *ενασχόληση με διάφορες δραστηριότητες* (17%) («να ζωγραφίσω», «να χτίσω ένα αληθινό σπίτι», «να παίζω πόλεμο», «να διαβάσω ένα βιβλίο»).

4) Το *γέλιο* (9%) («να γελάω συνέχεια»)

5) Το *φαγητό* (8%) («να πίνω πορτοκαλάδα», «να μου φτιάχνει η μαμά κέηκ», «να τρώω σοκολάτα») και 6) Η *συντροφιά των ζώων* (6%) («να παίζω με το σκύλο μου»).

β) Το συναίσθημα της λύπης,
σύμφωνα με τις απαντήσεις αυτών των

νηπίων, φαίνεται ότι προκαλείται από ποικίλα αίτια, όπως η συμπεριφορά των άλλων που εμπεριέχει βία, επίπληξη, επιβολή τιμωρίας ή απαγόρευση, η απόρριψη από τους άλλους, η στέρηση υλικών αγαθών, το ανεκπλήρωτο των επιθυμιών τους, η έλλειψη ευχάριστων καταστάσεων και σημαντικών προσώπων, προσωπικά συμβάντα, ατυχήματα, ζημιές σε αγαπημένα αντικείμενα (συνήθως παιχνίδια). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά στην παρούσα έρευνα, απάντησαν ότι λύπη τους προκαλούν τα εξής:

1) Το *ξύλο*, το *μάλωμα* και η *τιμωρία* (42%), κυρίως από άτομα του οικογενειακού περιβάλλοντός τους. Τα αίτια της συμπεριφοράς αυτής άλλοτε γίνονται κατανοητά από το παιδί («όταν με μάλωσε ο μπαμπάς γιατί έκανα ζημιά στο σπίτι»), και άλλοτε όχι («όταν ο μπαμπάς με βαράει», «όταν η μαμά μου με δέρνει και όταν ο μπαμπάς αγριεύει»).

2) Η *στέρηση υλικών αγαθών και οι ανεκπλήρωτες επιθυμίες* (39%) («όταν ζητάγα από τη μαμά να μου πάρει την Εσμεράλντα και δεν μου την αγόραζε», «όταν δεν μου στέλνουν δώρα», «όταν λέει η μαμά στον μπαμπά να μην με πάρει μαζί του για να κοιμηθώ»).

3) Η *στέρηση των σημαντικών προσώπων στη ζωή του παιδιού* (34%), και κυρίως της μητέρας και του πατέρα, λόγω επαγγελματικών ή προσωπικών υποχρεώσεων («όταν είχε φύγει ο μπαμπάς για ταξίδι και έφυγε την άλλη μέρα και η μαμά στο Αίγιο για δουλειές», «όταν μου έλειψε η μαμά στο νοσοκομείο για να γεννήσει το μωρό και ήμουνα στις γιαγιάς»). Αλλά και η στέρηση των φίλων (16%) προκαλεί το ίδιο συναίσθημα («όταν δεν με πήγαιναν στους φίλους

μου», «όταν δεν έρχεται σπίτι μου ο Γιώργος»).

4) Η *άρνηση των άλλων για συμμετοχή στο παιχνίδι τους* (24%), κάτι που ενδεχομένως εκλαμβάνεται ως μη αποδοχή τους από αυτούς («όταν δεν με θέλουν να παίξω», «όταν δεν έχω φίλους»).

5) Τα *ατυχήματα* (18%) που συμβαίνουν στο ίδιο το παιδί, σε αγαπημένα του πρόσωπα, αλλά και σε αντικείμενα ή παιχνίδια του («όταν έχω χτυπήσει», «μια φορά που είχε κάτω νερά και γλίστρησε η μαμά και έπεσε», «όταν χάλασε η κούκλα μου και δεν χόρεψε όταν γύρναγα το κουμπί»).

6) Η *αρνητική ψυχική διάθεση* (12%) για κάποιο συγκεκριμένο λόγο ή και χωρίς λόγο («στενοχωριέμαι όταν η αδελφή μου θέλει να της πάρουν τη μπλούζα και λέω «τι να κάνω, όλα σε μένα συμβαίνουν», «όταν είμαι άσχημα»).

7) Η *στέρηση μίας ευχάριστης κατάστασης* (9%) ή μιας καθημερινής απόλαυσης («όταν είναι χειμώνας και δεν μπορώ να πάω βόλτες», «όταν ο Μάριος δεν μου έβαζε το παιδικό πρόγραμμα στην τηλεόραση»).

Οι προτάσεις των παιδιών σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν για να νιώσουν καλύτερα όταν είναι λυπημένα, ήταν οι εξής:

1) Η *αναζήτηση της αγάπης και της οικογενειακής θαλπωρής* (32%) («μια αγκαλιά με τον μπαμπά και τη μαμά», «να μου πει η μαμά ένα παραμύθι»).

2) Η *προσπάθεια για απόκτηση υλικών αγαθών και ιδίως παιχνιδιών ή για εκπλήρωση κάποιας επιθυμίας* (30%) («να μου πάρει ο μπαμπάς ένα ηλεκτρονικό παιχνίδι», «να με πάει η μαμά μου στο πάρκο και να μου πάρει αυγουλάκια»).

3) Η *αλλαγή περιβάλλοντος* (22%) («να πηγαίνω σε καμιά γειτονίσσα», «να παίρνω μια φίλη μου και να πάμε βόλτα στη γειτονιά σε καμιά εκκλησία»).

4) Μία *προσωπική ενέργεια* που θα τα κάνει να νιώσουν καλύτερα (20%) («να παίζω με το τύμπανο που μου έχει πάρει ο μπαμπάς», «να χορέψω το Μακαρένα», «να γίνω ο κίτρινος Πάουερ Ρέηντζερ») και 5) η *συντροφιά προσώπων* (και το παιχνίδι μαζί τους) (12%) («να έρθει η φίλη μου να παίξουμε», «να παίζω με τον αδελφό μου») ή η *συντροφιά ζώων* (8%) («να παίζω με το σκύλο μου»).

γ) Το συναίσθημα του θυμού, σύμφωνα με τις απαντήσεις αυτών των νηπίων, φαίνεται ότι προκαλείται από ποικίλα αίτια, όπως η συμπεριφορά των άλλων (κυρίως των γονέων, αλλά και των φίλων), που εκφράζει βία, επίπληξη, επιβολή τιμωρίας, απαγόρευση, αδικία, εξαπάτηση, αθέτηση υπόσχεσης, εναντίωση, επιβολή, η απόρριψη στο παιχνίδι· από τη στέρηση παιχνιδιών και υλικών αγαθών, τη μη εκπλήρωση κάποιας επιθυμίας και διάφορα άλλα συμβάντα. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά στην παρούσα έρευνα απάντησαν ότι θυμό τους προκαλούν τα εξής:

1) Το *ξύλο και η επιθετικότητα* (43%) που προέρχονται από άτομα του οικογενειακού περιβάλλοντος (γονείς και αδελφία), πράξεις που τα παιδιά είτε δέχονται παθητικά ή με επιθετικότητα («όταν η μαμά μου με βαραίει», «όταν ο αδελφός μου ο Προκόπης με δέρνει», «όταν ο μπαμπάς με χτυπάει και τον χτυπάω κι εγώ»). Επίσης θυμό προκαλεί και η *επιθετικότητα των άλλων παιδιών* (18%), την οποία τα νήπια άλλοτε δέχονται παθητικά και άλλοτε ανταπο-

δίδουν («όταν ένας φίλος με χτυπάει», «όταν με βαραίει κάποιος και μου' ρχεται να του δώσω μπουνιά»).

2) Η *απαγόρευση* μιας ενέργειας των παιδιών, η *εναντίωση* σε μια επιθυμία τους και η *επιβολή* ενός κανόνα ή/και επιθυμίας των γονέων (40%) («όταν με φώναζαν τα παιδιά και δεν με άφησαν να παίζω», «όταν μου απαγορεύει η μαμά να μιλάω», «όταν δε θέλω να κοιμηθώ γιατί θέλω να δω τηλεόραση και δεν με αφήνουν»).

3) Η *στέρηση ενός αντικειμένου* (συνήθως παιχνιδιού) ή μίας απόλαυσης ή επιθυμίας (38%) («όταν δεν μου δίνουν το παιχνίδι που θέλω», «όταν δεν με πήγε ο μπαμπάς στο Πεδίο του Άρεω»).

4) Η *απόρριψη* και γενικά η *αρνητική στάση των φίλων* (14%) («όταν δεν με έχει κάποιος φίλη», «όταν με κοροϊδεύουν οι φίλοι μου»).

5) Η *αθέτηση κάποιας υπόσχεσης* και η *ασυνέπεια* από τους γονείς (12%) («όταν ήμουνα στο γιατρό και η μαμά μου είχε υποσχεθεί ότι θα μου έπαιρνε παγωτό και ακόμα δεν μου το έχει πάρει», «όταν δεν με πήγε ο μπαμπάς στο καράτε που μου είχε υποσχεθεί»).

6) Η *αδικία* (8%) προς το ίδιο το παιδί ή προς κάποιο δικό του πρόσωπο («όταν με μαλώνουν και δεν φταίω», «μαλώνουνε τον αδελφό μου όταν δεν έκανε τίποτα και θυμώνω»).

7) Η *υπερίσχυση ενός άλλου* στο παιχνίδι (8%) («όταν εγώ είμαι δυνατός και με νικάει κάποιος άλλος»).

8) Η προσπάθεια για *εξαπάτηση* από τους άλλους (4%) («μου πήραν ένα παιχνίδι με ψέμα, χωρίς να τους το δανείσω, χωρίς να τους το χαρίσω»).

9) Τέλος, αιτία θυμού αποτελούν για τα συγκεκριμένα νήπια διάφορα άλλα

συμβάντα (8%) («όταν έγινα ο κίτρινος Πάουερ Ρέιγτζερ και νίκησα τον κακό δράκο», «όταν σκάει ένα μπαλόνι»).

Οι προτάσεις των παιδιών σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν για να νιώσουν καλύτερα όταν είναι θυμωμένα, ήταν οι εξής:

1) Η *αλλαγή του περιβάλλοντος* (39%) («να πάω βόλτα με το Μάριο», «να με πάει βόλτα ο μπαμπάς»).

2) Η *επιθετικότητα* ή η *εκδίκηση* (23%) προς αυτούς που τους προκάλεσαν το θυμό («να χτυπάω τα παιδιά», «να πήγαινα να τους πάρω το παιχνίδι που μου πήρανε για να δούνε»).

3) Η *συνδιαλλαγή* με τους άλλους (18%), προκειμένου να εκτονωθεί ο θυμός ή να προληφθούν τα αίτια που τον δημιουργούν («λέω στη μαμά να μη με βράσει ο αδελφός μου», «λέω του Μιχάλη να μη με κάνει να θυμώνω»).

4) Η *προσφυγή σε κάποιο φιλικό πρόσωπο* (18%) («πηγαίνω στην κυρία Κατίνα και παίρνω εφημερίδα, περιοδικό και αυγουλάκια», «πηγαίνω στη Μαρία»).

5) Οι *ευχάριστες ενασχολήσεις* (18%) («να φτιάξω ένα γλυκό με τη μαμά μου», «να βγω στον κήπο και να παίζω με το σκύλο», «να τραγουδήσω το αγαπημένο μου τραγούδι») και

6) Η *απομόνωση* και η *περισυλλογή* (12%) («παίζω ήρεμα με μένα», «πάω στο δωμάτιο μου παίζω και δεν μιλάω»).

δ) Το συναίσθημα του φόβου, σύμφωνα με τις απαντήσεις αυτών των νηπίων, φαίνεται ότι προκαλείται από ποικίλα αίτια, όπως τα άγρια ζώα ή τα θηρία, τη νύχτα, το σκοτάδι, τους εφιάλτες, από πραγματικά και φανταστικά γεγονότα, από την απουσία των γονέων, από απειλές και εκφοβισμούς.

Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά στην παρούσα έρευνα απάντησαν ότι φόβο τους προκαλούν τα εξής:

1) Τα *άγρια ζώα* και τα *θηρία* (31%), αλλά και άλλα ζώα, όπως ο σκύλος («όταν ακούω αουου το λύκο», «όταν είναι κοντά μου τα θηρία», «φοβήθηκα το λιοντάρι»).

2) Η *νύχτα* και το *σκοτάδι* (29%) προκαλούν το φόβο στα νήπια, είτε βρίσκονται έξω από το σπίτι τους είτε μέσα σ' αυτό («όταν είναι νύχτα και δεν έχει φως», «όταν ήμουν στο πάρκο –στο λαβύρινθο του γέλιου– και ήταν σκοτεινά», «όταν φοβάμαι τη νύχτα»).

3) Οι *απειλές* και οι *εκφοβισμοί* των γονέων (25%) («όταν λέει ο μπαμπάς ότι έχει στο σπίτι λιοντάρια», «όταν ο μπαμπάς μου κάνει το φάντασμα»).

4) Οι *εφιάλτες* (24%) («όταν βλέπω στο όνειρό μου ποντίκια ή φαντάσματα», «όταν είχα δει ένα δράκο που δάγκωνε», «όταν είχα δει στο όνειρό μου το έργο που είχα δει στην τηλεόραση, τον Ηρακλή να παλεύει με τον Κέρβερο», «μια μέρα που είδα ένα κακό όνειρο και πίστευα ότι είναι αλήθεια»).

5) Διάφορα *γεγονότα* ή *καταστάσεις* (23%) («όταν πάμε στο χωριό και ο μπαμπάς δεν με προσέχει φοβάμαι να πάω στην άκρη», «όταν είμαστε βόλτα μακριά και έχει πατήσει η ρόδα ένα καρφί», «όταν κάθομαι πολλή ώρα στο κομπιούτερ», «όταν ο οδοντογιατρός μου κάνει ένεση», «όταν με δάγκωσε η Γεωργία πριν 3 χρόνια»).

6) Η *επιθετική συμπεριφορά* –όπως θυμός και βία– των γονέων και άλλων προσώπων του περιβάλλοντός τους, (20%) («όταν θυμώνει η μαμά και φωνάζει», «όταν είχε αγριέψει ο μπαμπάς και με έδερνε»).

7) Η *απουσία των γονέων από το σπίτι* (16%) που πιθανόν συνδυάζεται με συναισθήματα ανασφάλειας, αλλά και μοναξιάς («όταν έμεινα μόνος μου στο σπίτι», «άμα είναι νύχτα και είμαι μόνος μου»). Επίσης φόβο προκαλεί και ο *ύπνος* (15%), κυρίως όταν λείπουν οι γονείς από το σπίτι («όταν κοιμήθηκα στο σπίτι της γιαγιάς χωρίς τη μαμά μου», «όταν δεν έρχεται η μαμά και ο μπαμπάς να κοιμάται μαζί μου», «όταν κοιμάμαι τη νύχτα»).

8) Ορισμένοι *χώροι*, όπως το λούνα παρκ ή το τσίρκο («στο λούνα παρκ όταν μπαίνω στο τούνελ του φόβου», «όταν στο τσίρκο μπήκα μέσα στο σπίτι του φαντάσματος») και κάποιες σκηνές της τηλεόρασης (13%) («όταν βλέπω ταινίες με φαντάσματα, ταινίες που τρέμω»).

9) Οι *κλέφτες* (8%) («μην μπει ο κλέφτης»).

Οι προτάσεις των παιδιών σχετικά με το τί μπορούν να κάνουν για να νιώσουν καλύτερα όταν είναι θυμωμένα, ήταν οι εξής:

1) *Προστασία* (35%) από τους σημαντικούς ανθρώπους του περιβάλλοντός τους («θα με ξυπνήσει η μαμά και θα πει «ήταν όνειρο, ξανακοιμήσου» και μετά ««όνειρα γλυκά», «πηγαίνω κοντά στο μπαμπά μου δεν φοβάμαι τίποτα»»).

2) Το *φως* (23%) («να ανάψω το φως και να βγω από τη νύχτα», «θα πάρω γρήγορα τον φακό μου, θα κουκουλωθώ με την κουβέρτα μου και θα τον ανάψω να φέγγει»).

3) Ένα *αγαπημένο αντικείμενο* ή *παιχνίδι* (19%) «να κρατάω αγκαλιά το αρκουδάκι μου», «να παίρνω λίγο αγκαλιά την κούκλα μου»).

4) Η *απομόνωση* (17%) («να παίξω μόνος μου με μένα κάτω από το τραπέ-

ζι», «να κρυφτώ κάτω από το κρεβάτι μου»).

5) Η *επιθετικότητα* (6%) («δίνω μια μπουνιά στο λύκο και πέφτει κάτω και ο σκύλος με βοηθάει», «σκοτώνω τα μπαμ») και

6) Η *δράση* (6%) («να χορεύω», «να τραγουδάω δυνατά»).

ε) Το συναίσθημα της ζήλιας, σύμφωνα με τις απαντήσεις αυτών των νηπίων, φαίνεται ότι προκαλείται από ποικίλα αίτια, όπως η απόρριψη, οι διακρίσεις, η στέρηση ενός επιθυμητού αντικειμένου από κάποιον άλλον, ο ανταγωνισμός, η μη εκπλήρωση μίας επιθυμίας, η επιτυχία κάποιου άλλου, οι ήρωες και τα πρότυπα που προβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά στην παρούσα έρευνα, απάντησαν ότι ζήλια τους προκαλούν τα εξής:

1) Οι *διακρίσεις των γονέων ανάμεσα στα παιδιά* (47%) και η ιδιαίτερη μεταχείριση ή η ξεχωριστή έκφραση αγάπης προς κάποιο απ' αυτά («όταν ο μπαμπάς δεν με αγαπάει και αγαπάει μόνο την αδελφή μου», «όταν ο μπαμπάς αγόρασε κάτι της αδελφής μου και όχι εμένα», «όταν πάρουν την αδελφή μου βόλτα και όχι εμένα»).

2) Η *κατοχή ενός επιθυμητού αντικειμένου από κάποιον άλλον* (46%) («όταν βλέπω την αδελφή μου να φοράει ένα ωραίο φόρεμα», «όταν μια φίλη μου είχε πιο ωραίο δαχτυλίδι», «όταν η Δήμητρα μου έδειξε την Εσπεράλντα που της την πήρε η μαμά της»).

3) Ο *ανταγωνισμός ανάμεσα στα νήπια και τα αδελφια τους* (36%) σχετικά με προσωπικά χαρακτηριστικά, με την απόκτηση αντικειμένων, με την πλεονε-

κτική μεταχείριση από το οικογενειακό περιβάλλον κ.ά. («όταν η αδελφή μου είναι πιο όμορφη από μένα», «ζηλεύω τον αδελφό μου επειδή είναι πιο μεγάλος», «όταν του αδελφού μου του δίνουν παιχνίδι και εγώ δεν έχω καινούρι»).

4) Ο ανταγωνισμός μεταξύ μητέρας και κόρης (16%) («όταν η μαμά φοράει ωραία πράγματα», «ζηλεύω όταν η μαμά ζηλεύει εμένα που είμαι πάνω στον μπαμπά και παίζουμε»).

5) Η στέρηση ενός προσωπικού αντικειμένου ή παιχνιδιού από ένα άλλο παιδί (16%), («όταν τα παιδιά μου παίρνουν κάτι και εγώ το θέλω», «όταν ο αδελφός μου πήρε κάτι δικό μου και δεν μου το ξανάδωσε»).

6) Η επιτυχία κάποιου άλλου σε έναν τομέα (12%) («όταν ένα παιδί είχε κάνει πολύ ωραία ζωγραφιά»).

7) Η απόρριψη από τους άλλους (11%) («όταν οι φίλες μου παίζουν με άλλες», «όταν δεν με παίζουν τα καλά ζωάκια»).

8) Οι ήρωες και τα πρότυπα (10%) που προβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης («στο έργο που είχε δείξει μια πριγκίπισσα, ήθελα να ήμουνα εγώ», «εγώ θα γίνω ο Ηρακλής και ο κασκάντέρ που είδα χτες», «αυτοί είναι πιο μικροί από μένα»).

9) Η μη εκπλήρωση επιθυμιών (8%) («όταν ήθελα να μου πάρει ο μπαμπάς ένα μπαστούνακι και μια πεταλούδα», «όταν η μαμά μου δεν μου δίνει το δαχτυλίδι της»).

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι ορισμένα παιδιά (8%) αρνήθηκαν ότι αισθάνονται το συναίσθημα της ζήλιας («δεν ζηλεύω γιατί είμαι μεγάλος»).

Οι προτάσεις που έκαναν τα παιδιά σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν για να νιώσουν καλύτερα όταν ζηλεύουν,

ήταν οι εξής:

1) Η εκπλήρωση επιθυμιών τους (36%) («μόλις έχω πολλά λεφτά και είμαι πλούσιος, παίρνω όσα δεν μου παίρνει η μαμά μου»).

2) Η προσπάθεια για μετριασμό της ζήλιας (24%) («έχω και εγώ ωραία πράγματα, όχι μόνον οι άλλοι», «όλοι έχουν ωραία πράγματα»).

3) Το παιχνίδι (20%) «παίζω για να ξεχάσω τη γκρίνια μου», «παίζω με κάτι που μ' αρέσει»).

4) Η συνεργασία με τους άλλους για την απόκτηση ενός επιθυμητού αντικειμένου (14%) («ζητάω από τα παιδιά να μ' αφήσουν να παίζω μαζί τους») και

5) Η μετάθεση στους άλλους του συναισθήματος της ζήλιας (8%) («αγοράζω καλύτερα παιχνίδια και οι άλλοι ζηλεύουν»).

Αφού αναλύσαμε τις απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις που τους τέθηκαν, εξετάσαμε και τα έργα ζωγραφικής τους. Σε πολλές περιπτώσεις διαπιστώσαμε μία αντιστοιχία ανάμεσα σε αυτά που μας είπαν και αυτά που ζωγράρισαν (π.χ. ένα παιδί που είπε ότι του προκαλούν χαρά οι γιορτές ζωγράφησε τα Χριστούγεννα όταν του ζητήθηκε να παραστήσει στο χαρτί κάτι αντιπροσωπευτικό αυτού του συναισθήματος). Υπήρξαν όμως και αρκετές αναντιστοιχίες ανάμεσα σε αυτά που είπαν τα νήπια και σε εκείνα που ζωγράρισαν. Γενικά, από τα έργα ζωγραφικής των συγκεκριμένων παιδιών φάνηκε ότι είχαν τη δυνατότητα να παραστήσουν στο χαρτί τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού, του φόβου και της ζήλιας (με ακριβέστερες ενδεχομένως αναπαραστάσεις του πρώτου συναισθήματος). Το ίδιο διαπιστώσαμε εξετάζο-

ντας και τις φωτογραφίες, στις οποίες τα νήπια παρέστησαν με το σώμα τους –κυρίως με το πρόσωπό τους– τα συγκεκριμένα συναισθήματα. Και σε αυτή την περίπτωση, θεωρούμε ότι το συναίσθημα της χαράς ήταν αυτό που αναπαράσταθηκε με τον ακριβέστερο τρόπο.

ΣΤ. Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμφωνούν με εκείνα άλλων ερευνών, στις οποίες υποστηρίζεται ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας: α) είναι σε θέση να κατονομάσουν βασικές συναισθηματικές καταστάσεις και συμπεριφορές τους (Bretherton & Beeghly, 1982· Bretherton et al., 1986· Lillard & Curenton, 1999), β) αρχίζουν να κατανοούν τη σχέση ανάμεσα στις επιθυμίες και τα συναισθήματα (Wellman & Wooley, 1990), π.χ. «τα Χριστούγεννα, όταν μου έφερε ο Άι-Βασίλης τα δώρα, ένιωσα χαρά», γ) συνήθως συνδέουν τη χαρά με το παιχνίδι ή την επίσκεψη σε ένα μέρος, τη λύπη με το ότι κάποιος πληγώθηκε ή τιμωρήθηκε, το φόβο με φανταστικές ή συμβολικές καταστάσεις, όπως φαντάσματα, τέρατα ή εφιάλτες (Hyson, 1994· Kuebli, 1994), δ) μπορούν να παραστήσουν συναισθήματα με το σώμα τους και κυρίως με το πρόσωπό τους (Shields & Padawer, 1983· Lewis, Sullivan & Vasen, 1987· Shortt κ.ά., 1994· Broscole & Weisman, 1995), καθώς και με τη ζωγραφική (Winston κ.ά., 1995), και ενδεχομένως το ευκολότερο να αναπαρασταθεί συναίσθημα είναι αυτό της χαράς (Profyt & Whissel, 1991· Jolley & Thomas, 1994).

Επίσης τα αποτελέσματα της έρευνάς

μας έδειξαν ότι η αναγνώριση και η κατανόηση των συναισθημάτων αναπτύσσεται καθώς μεγαλώνουν τα παιδιά (π.χ. απάντηση προνηπίου = «φοβάμαι όταν κοιμάμαι και κοιτάω το ταβάνι, τότε βλέπω κακά όνειρα», απάντηση νηπίου = «φοβήθηκα μία μέρα που είδα ένα κακό όνειρο και πίστευα ότι ήταν πραγματικότητα»), αποτελέσματα τα οποία συμφωνούν με αυτά άλλων ερευνών (Harrigan, 1984· Profyt & Whissel, 1991· Hortascu & Ekinci, 1992). Ακόμα διαπιστώσαμε ότι ήταν ευκολότερο για ορισμένα παιδιά –ιδιαιτέρως για προνήπια– να αναπαραστήσουν με το σώμα τους ή στο χαρτί κάποιο συναίσθημα, παρά να το περιγράψουν λεκτικά, διαπίστωση που συμφωνεί με τα αποτελέσματα άλλης έρευνας (Harrigan, 1984).

Αν εξετάσει κανείς τις απαντήσεις των νηπίων σχετικά με το τι τους προκαλεί τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού και της ζήλιας, δεν θα διαπιστώσει μεγάλες διαφορές από τις απαντήσεις τις οποίες θα έδιναν οι ενήλικοι (Hyson, 1994). Πιο συγκεκριμένα, η χαρά προκαλείται στα συγκεκριμένα νήπια από τη συμμετοχή τους σε γιορτές, εξόδους από το σπίτι και διακοπές, από την εκπλήρωση επιθυμιών κ.ά. – απαντήσεις τις οποίες ενδεχομένως θα έδιναν και οι μεγαλύτεροι. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει και για τα υπόλοιπα συναισθήματα, π.χ. λύπη που προκαλείται από τη στέρηση σημαντικών προσώπων ή αγαθών, ανεκπλήρωτες επιθυμίες, ατυχήματα ή αρνητική ψυχική διάθεση, θυμός που προκαλείται από επιθετικότητα, απόρριψη, στέρηση, αθέτηση υποσχέσεων ή αδικίες, φόβος που προκαλείται από εφιάλτες, απειλές ή επιθετική συμπεριφορά και ζήλεια που

προκαλείται από διακρίσεις, κατοχή ενός επιθυμητού αντικειμένου από κάποιον άλλον ή από την επιτυχία κάποιου άλλου σε έναν τομέα. Βέβαια, τα νήπια ανέφεραν και αίτια, που προκαλούν συναισθήματα χαρακτηριστικά για την ηλικία τους: το παιχνίδι προκαλεί χαρά, η άρνηση για συμμετοχή σε αυτό λύπη, η υπερίσχυση κάποιου σε αυτό θυμό κ.ά.

Παρόμοιες διαπιστώσεις μπορούμε να κάνουμε αν εξετάσουμε τις προτάσεις των νηπίων σχετικά με το τι μπορούν να κάνουν προκειμένου να νιώσουν χαρά ή να αισθανθούν καλύτερα όταν είναι λυπημένα, θυμωμένα ή ζηλεύουν. Και πάλι δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές από τις απαντήσεις τις οποίες θα έδιναν οι ενήλικοι (Hyson, 1994). Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου να νιώσουν χαρά τα συγκεκριμένα νήπια, πρότειναν την απόκτηση υλικών αγαθών, τη συντροφιά φίλων και ζώων, την ενασχόληση με αγαπημένες δραστηριότητες κ.ά. – απαντήσεις τις οποίες πιθανόν θα έδιναν και οι μεγαλύτεροι. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει και για τα υπόλοιπα συναισθήματα, για παράδειγμα, τα παιδιά πρότειναν την αναζήτηση αγάπης και οικογενειακής θαλπωρής ή την απόκτηση αγαθών, προκειμένου να αισθανθούν καλύτερα όταν είναι λυπημένα, την αλλαγή περιβάλλοντος, την εκδίκηση, την προσφυγή σε αγαπημένα πρόσωπα ή τις ευχάριστες ενασχολήσεις, προκειμένου να αισθανθούν καλύτερα όταν είναι θυμωμένα, την προστασία από αγαπημένα πρόσωπα για την καταπολέμηση του φόβου που προκαλούν οι εφιάλτες, και την εκπλήρωση επιθυμιών ή την προσπάθεια για μετριασμό της ζήλιας, προκειμένου να αισθανθούν καλύτερα όταν ζηλεύουν. Φυσικά, και

πάλι τα νήπια έκαναν προτάσεις χαρακτηριστικές για την ηλικία τους: για να νιώσουν χαρά ή καλύτερα όταν είναι λυπημένα, θυμωμένα ή ζηλεύουν προτείνουν ενασχόληση με παιχνίδι.

Ορισμένα, κατά την άποψή μας ενδιαφέροντα, έμμεσα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτή τη μελέτη είναι τα εξής:

Το παιχνίδι, σύμφωνα με τις απαντήσεις των συγκεκριμένων παιδιών, έχει σχέση με την πρόκληση όλων των παραπάνω συναισθημάτων, εκτός από το φόβο. Η απόκτηση παιχνιδιών προκαλεί χαρά, η στέρησή τους, καθώς και η άρνηση των άλλων για συμμετοχή των νηπίων στο παιχνίδι τους, επιφέρει λύπη και ζήλια, η υπερίσχυση κάποιου άλλου στο παιχνίδι προκαλεί θυμό και ζήλια. Επίσης το παιχνίδι προτείνεται από τα συγκεκριμένα παιδιά ως μέσο για να αισθανθούν χαρά, αλλά και για να νιώσουν καλύτερα όταν είναι λυπημένα (το παιχνίδι με φίλους, ακόμα και ζώα), θυμωμένα ή φοβισμένα (η ενασχόληση με ένα αγαπημένο παιχνίδι βοηθάει στη μείωση της έντασης που προκαλείται από το θυμό ή το φόβο), ή όταν ζηλεύουν (το παιχνίδι χρησιμοποιείται ως αντιδοτο της ζήλιας).

Η επίδραση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, και ιδίως της τηλεόρασης, είναι προφανής στις απαντήσεις των παιδιών σχετικά με τα συναισθήματα (Εσμεράλντα, Πάουερ Ρέντζερς κ.ά.), όπως είναι και η επιρροή της τεχνολογίας (ρολόι με κομπούτερ, κούκλα που μιλάει κ.ά.). Επίσης προφανής είναι και η επίδραση της καταναλωτικής κοινωνίας στην οποία ζουν και μεγαλώνουν αυτά τα νήπια, καθώς πολλές απαντήσεις τους σχετίζονται με την απόκτηση ή τη στέρηση

υλικών αγαθών. Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε και τα στερεότυπα γύρω από τα φύλα που διακρίναμε στις απαντήσεις των νηπίων σχετικά με το παιχνίδι (κορίτσια -ενασχόληση με κούκλες, αγόρια -αυτοκίνητα και μηχανές).

Επίσης θα θέλαμε να αναφερθούμε και στη συμπεριφορά των γονέων η οποία συμπεραίνεται έμμεσα από τις απαντήσεις αυτών των νηπίων, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις μίλησαν για ξύλο και επιθετικότητα, καθώς και για διακρίσεις ανάμεσα στα αδέρφια – συμπεριφορές που, όπως είναι φυσικό, προκαλούν αρνητικά συναισθήματα στα παιδιά.

Η έρευνα αυτή, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί μία πρώτη διερεύνηση της αναγνώρισης και κατανόησης των συναισθημάτων από παιδιά προσχολικής ηλικίας στη χώρα μας. Καλό θα ήταν να επαναληφθεί με μεγαλύτερο δείγμα που να περιλαμβάνει παιδιά από διάφορους νομούς (ακόμα και από ιδιωτικά νηπιαγωγεία και παιδικούς σταθμούς), επιπλέον συναισθήματα για αναγνώριση και επιπρόσθετες δραστηριότητες (π.χ. αναγνώριση συναισθημάτων μέσα από φωτογραφίες, διαφάνειες ή βιντεοταινίες, έργα τέχνης ή μουσικά κομμάτια, συνέχιση από τα νήπια ιστοριών σχετικών με συναισθήματα κ.ά.), προκειμένου τα αποτελέσματά της να μπορέσουν να επαληθευτούν και να γενικευτούν.

Πιστεύουμε ότι η κατανομή των συναισθημάτων των νηπίων είναι πολύ σημαντική για τα ίδια, καθώς τα βοηθάει στην αυτογνωσία τους, αλλά και στο να βρίσκουν τρόπους για να νιώθουν καλύτερα σε δύσκολες καταστάσεις, ενώ, η κατανόηση των συναισθημάτων των άλλων, τα βοηθάει να συμπεριφέρονται με καλύτερο τρόπο προς αυτούς, να τους

βοηθούν όταν έχουν την ανάγκη τους και, γενικά, να επικοινωνούν καλύτερα μαζί τους. Η κατανόηση δηλαδή των συναισθημάτων των άλλων, αποτελεί βασικό στοιχείο της ομαλής ένταξης των παιδιών στην κοινωνία.

Επομένως, η κάθε παιδαγωγός οφείλει μέσα από ποικίλες δραστηριότητες να βοηθήσει τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν ότι όλοι οι άνθρωποι έχουμε συναισθήματα, τα οποία σχετίζονται με διάφορες καταστάσεις που βιώνονται, και ότι κανένας άλλος, εκτός από εμάς, δεν τα γνωρίζει αν δεν τα εκφράσουμε. Επίσης, έργο της είναι να βοηθήσει τα νήπια να καταλάβουν ότι τα συναισθήματα μπορούν να χρησιμεύσουν ως μέσο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, και κυρίως ότι όλοι μπορούμε να κάνουμε κάτι για να αλλάξουμε το πώς αισθανόμαστε εμείς, αλλά και το πώς αισθάνονται οι άλλοι γύρω μας.

Υποσημειώσεις

1. Harrigan (1984), Bullock & Russell (1985), Lewis, Sullivan & Vasen (1987), Kestenbaum (1991), Hortascu & Ekinci (1992).

2. Shields & Padawer (1983), Bullock & Russel (1984), (1985), Buckalew & Bell, (1985), Russell & Bullock (1985), (1986), Cunningham & Odom (1986), Navarro (1986), Feshbach & Cohen (1988), Hoffner & Badzinski (1989), Fontana & Arcuri (1989), Riess (1989), Nelson & Nugent (1990) Phillips & Sellitto (1990), McGee, Feldman & Chernin (1991), Profyt & Whissell (1991), Terwogt & VanGrinsven

(1991), Hortascu & Ekinici (1992), Markham & Adams (1992), Smith (1993), Anderson (1994), Dunn & Brown (1994) Shih & VonBaeyer (1994), Shortt et al. (1994), Brosgole & Weisman (1995), Jolley & Thomas (1995) Kestenbaum & Gelman (1995).

3. Kestenbaum (1991), Damrad-Frye (1993), Delebanty (1994), Jolley & Thomas (1994), Kondoyianni (1997).

Ελληνική βιβλιογραφία

- Goleman D. (1996): Η συναισθηματική νοημοσύνη: Γιατί το ΕQ είναι πιο σημαντικό από το IQ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Goleman D. (1999): Η συναισθηματική νοημοσύνη στο χώρο της εργασίας. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεονταρή Α. (1996): Αυτοαντίληψη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ντολιοπούλου Ε. (1999), Σύγχρονες τάσεις της προσχολικής αγωγής. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη Ε. (1998): Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων: Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ξένη βιβλιογραφία

Abramson L. (1991): «Facial expressivity in failure to thrive and normal infants: Implications for their capacity to engage in the world». *Merrill-Palmer Quarterly* 37(1), 159-182.

Anderson E. (1994): «Young children's understanding of facial and vocal

expressions of emotion». *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 54(7-B), 3844.

Bretherton I. & Beeghly M. (1982): «Talking about internal states: The acquisition of an explicit theory of mind». *Developmental Psychology*, 18(6), 906-921.

Bretherton I., Fritz J., Zahn-Waxler C. & Ridgeway D. (1986): «Learning to talk about emotions: A functionalist perspective». *Child Development* 57(3), 529-548.

Brosgole L. & Weisman J. (1995): «Mood recognition across the ages». *International Journal of Neuroscience*, 82(3-4), 169-189.

Buckalew L. & Bell, A. (1985): «Effects of colors on mood in the drawings of young children». *Perceptual and Motor Skills*, 61(3), 689-690.

Bullock M. & Russell, J. (1984): «Preschool children's interpretation of facial expressions of emotion». *International Journal of Behavioral Development*, 7(2), 193-214.

Bullock M. & Russell J. (1985): «Further evidence in preschoolers' interpretation of facial expressions». *International Journal of Behavioral Development*, 8(1), 15-38.

Camras L., Ribordy S., Hill J. et al. (1990): «Maternal facial behavior and the recognition and production of emotional expression by maltreated and nonmaltreated children». *Developmental Psychology*, 26(2), 171-179.

Campos J., Barrett K., Lamb M., Goldsmith H. & Stenberg C. (1983): «Socioemotional development». Στο

- M. Haith & J. Campos (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 2. Infancy and developmental psychobiology*. New York: Wiley.
- Cunningham J. & Odom R. (1986): «Differential salience of facial features in children's perception of affective expression». *Child Development*, 57(1), 136-142.
- Damrad-Frye R. (1993): «The development of feeling: A new look at self-perception theory». *Dissertation Abstracts International*, 53(10-B), 5459.
- Delehanty S. (1994): «Thinking about feelings: Emotional development in the preschool Years». *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 54 (9-B) 4941.
- Dunn J. & Brown J. (1994): «Affect expression in the family children's understanding of emotions and their interactions with others». *Merrill Palmer Quarterly*, 40(1), 120-137.
- During S. & McMahon R. (1991): «Recognition of emotional facial expressions by abusive mothers and their children». *Journal of Clinical Child Psychology*, 20(2), 132-139.
- Elkman P. (1982): *Emotion in the human face*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Feshbach N. & Cohen S. (1988): «Training affect comprehension in young children: An experimental evaluation». *Journal of Applied Developmental Psychology*, 9(2), 201-210.
- Fontana F. & Arcuri L. (1989): «Aspetti evolutivi nella discriminazione di volti esprimenti emozioni». *Eta evolutiva* 32, 5-15.
- Gardner, H. (1983): *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. NY: Basic Books.
- Gardner H. (1993): *Multiple intelligences: The theory in practice*. NY: Basic Books.
- Gardner H. (1998): «A multiplicity of intelligences». *Scientific American Quarterly*, 9 (4), 19-23.
- Gordon S. (1989): «The socialization of children's emotions: Emotional competence, culture and exposure». Στο C. Saarni & P. Harris (Eds.), *Children's understanding of emotion*. New York: Cambridge University Press.
- Hadwin J. & Perner J. (1991): «Pleased and surprised: Children's cognitive theory of emotion». *British Journal of Developmental Psychology*, 9, 215-234.
- Harrigan J. (1984): «The effects of task order on children's identification of facial expressions». *Motivation & Emotion*, 8(2), 157-169.
- Harris P., Oltohof T. & Terwogt M. (1981): «Children's knowledge of emotion». *Journal of Child Psychiatry*, 22, 247-261.
- Harter S. & Buddin B. (1987): «Children's understanding of the simultaneity of two emotions: A five-stage development acquisition sequence». *Developmental Psychology*, 23(3), 388-399.
- Hestenes L., Kontos S. & Bryan, Y. (1993): «Children's emotional expression in child care centers varying in quality». *Early Childhood Research Quarterly*, 8(3), 295-307.
- Hobson R. Ouston J. & Lee, a. (1989): «Recognition of emotion by mentally

- retarded adolescents and young adults». *American Journal on Mental Retardation*, 93(4), 434-443.
- Hoffner C. & Badzinski D. (1989): «Children's integration of facial and situational cues to emotion». *Child Development*, 60(2), 411-422.
- Hortascu N. & Ekinici B. (1992): «Children's reliance on situational and vocal expression of emotions: Consistent and conflicting cues». *Journal of Nonverbal Behavior*, 16(4), 231-247.
- Hyson M. (1994): *The emotional development of young children: Building an emotion-centered curriculum*. New York: Teachers College Press.
- Izard C. & Malatesta C. (1987): «Perspectives on emotional development: differential emotions theory of early emotional development», in J. Osofsky (Ed.), *Handbook of infant development* (494-554). New York: Wiley.
- Jolley R. & Thomas G. (1994): «The development of sensitivity to metaphorical expression of moods in abstract art». *Educational Psychology*, 14(4), 437-450.
- Jolley R. & Thomas G. (1995): «Children's sensitivity to metaphorical expression of mood in line drawings». *British Journal of Developmental Psychology*, 13(4), 335-346.
- Kestenbaum R. (1991): «The development of the emotion recognition process». *Dissertation Abstracts International*, 51(8-B), 44074
- Kestenbaum R. & Gelman S. (1995): «Preschool children's identification and understanding of mixed emotions». *Cognitive Development*, 10(3), 443-458.
- Kondoyianni A. (1997): «Affective education in Greece: The self-understanding of preschool children as projected with puppets. A qualitative research». *International Journal of Early Childhood*, 29(1), 10-18.
- Kuebli J. (1994): Young children's understanding of everyday emotions. *Young Children* 49(3), 36-47.
- Levy R. (1984): «Emotion, knowing and culture». Στο R. Shweder & R. Levine (Eds.), *Culture theory: Essays on mind, self and emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis M. (1992): *Shame: the exposed self*. New York: The Free Press.
- Lewis M., Sullivan M. & Vasen A. (1987): «Making faces: Age and emotion differences in the posing of emotional expressions». *Developmental Psychology*, 23(5), 690-697.
- Lillard A. & Curenton S. (1999): «Young children understand what others feel, want and know?». *Young Children*, 54(5), 52-57.
- Lutz C. & White G. (1986): «The anthropology of emotions». *Annual Review of Anthropology*, 15, 405-436.
- Markham R. & Adams K. (1992): «The effect of type of task on children's identification of facial expressions». *Journal of Nonverbal Behavior*, 16(1), 21-39.
- McAlpine C., Kendall K. & Singh, N. (1991): «Recognition of facial expressions of emotion by persons with mental retardation». *American Journal of Mental Retardation*, 96(1), 29-36.
- McGee G, Feldman, R. & Chernin L. (1991): «A comparison of emotional facial display by children with autism and typical preschoolers».

- Journal of Early Intervention*, 15(3), 237-245.
- Michalson L. & Lewis M. (1985): «What do children know about emotions and when do they know it?». Στο M. Lewis & C. Saarni (Eds.), *The socialization of emotions*. New York: Plenum.
- Miller P. & Sperry L. (1987): «The socialization of anger and aggression». *Merrill Palmer Quarterly*, 33(1), 1-31.
- Navarro D. (1986): «The development of facial affect recognition in children». *Philippine Journal of Psychology*, 119, 50-54.
- Nelson. C. & Nugent, K. (1990): «Recognition memory and resource allocation as revealed by children's event-related potential responses to happy and angry faces». *Developmental Psychology*, 26(2), 171-179.
- Peng M., Johnson C., Pollock J., Glasspool R. & Harris P. (1992): «Training young children to acknowledge mixed emotions». *Cognition and Emotion*, 6(5), 387-401.
- Phillips R. & Sellitto V. (1990): «Preliminary evidence on emotions expressed by children during solitary play». *Play and Culture*, 3(2), 79-90.
- Profyt L. & Whissell C. (1991): «Children's understanding of facial expression of emotion: Voluntary creation of emotion-faces». *Perceptual & Motor Skills*, 73(1), 199-202.
- Riess J. (1989): «Children from three to five: Understanding infant facial expressions and emotions in events». *Dissertation Abstracts International*, 50(6-B), 2648.
- Russell J. (1990): «The preschooler's understanding of the causes and consequences of emotion». *Child Development*, 61(6), 1872-1881.
- Russell J. & Bullock M. (1985): «Multidimensional scaling of emotional facial expressions: similarity from preschoolers to adults». *Journal of Personality and Social Psychology* 48(5), 1290-1298.
- Russell J. & Bullock M. (1986): «On the dimensions preschoolers use to interpret facial expressions of emotion». *Developmental Psychology*, 22(1), 97-102.
- Saarni C. (1984): «An observational study of children's attempts to monitor their expressive behavior». *Child Development*, 55, 1504-1513.
- Shields S. & Padawer J. (1983): «Children's standards for judging their own facial expressions of emotion». *Journal of Nonverbal Behavior*, 8(2), 109-125.
- Shih A. & VonBayer C. (1994): «Preschool children's seriation of pain faces and happy faces in the Affective Facial Scale». *Psychological Reports*, 74(2), 659-665.
- Shortt J. , Bush L. McCabe J. et al. (1994): «Children's physiological responses while producing facial expressions of emotions». *Merrill Palmer Quarterly*, 40(1), 40-59.
- Smith A. (1993): «The ability of preschool-aged children to judge conflicting facial and contextual cues of emotion». *Dissertation Abstracts International*, 53(11-B), 6009.
- Sogon S. & Izard C. (1985): «Ability to recognize emotion in normal and mentally retarded Japanese child-

- ren». *Japanese Psychological Research*, 27(3), 125-132.
- Stenberg C., Campos J. & Emde, R. (1983): «The facial expression of anger in seven-month-old infants». *Child Development* 54(1), 178-184.
- Stipek D., Weiner B. & Li K. (1989): «Testing some attribution-emotion relations in the People's Republic of China». *Journal of Personality and Social Psychology*, 56 (1), 109-116.
- Terwogt M. & VanGrinsven F. (1991): «Musical expressions of moodstates». *Psychology of Music*, 19(2), 99-109.
- Viens J. (1999): «Multiple intelligences today». Στο S. Baum, J. Viens & B. Slatin (Eds.), *Pathways to multiple intelligences: A guide for implementation*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Wellman H. & Woolley J. (1990): «From simple desires to ordinary beliefs: The early development of everyday psychology». *Cognition*, 35, 245-275.
- Winston A., Kenyon B., Stewardson, J. & Lepine T. (1995): «Children's sensitivity to expression of emotion in drawings». *Visual Arts Research*, 21 (1), 1-14.

Θερμά ευχαριστούμε τις παρακάτω νηπιαγωγούς και βρεφονηπιαγωγούς για τη συλλογή στοιχείων και τη συμβολή τους στην έρευνα: Αποστολοπούλου Τότα, Γιαννοπούλου Κατερίνα, Γκλίβα Δήμητρα, Δελμηπαλταδάκη Σταυρούλα, Ευσταθίου Μαρία, Ζερδεβά Σπυριδούλα, Κοσμοπούλου Μαρία, Κουρμπαλιώτη Σοφία, Κωτούλα Ιωάννα, Μακρή Αναστασία, Μανίκα Ευαγγε-

λία, Μπαλτά Βασιλική, Παπαδοπούλου Χρυσούλα και Τσάλα Ευαγγελία.

Summary

Emotions are important in every person's life. Froebel urged children to express them and Dewey thought that socioemotional development was a basic element of democratic education. Psychoanalytic theory influenced educators towards the expression of the childrens' emotions. Today Gardner speaks about intrapersonal and interpersonal intelligence, which are very much connected to emotions, and Goleman talks about emotional intelligence.

Since the 1970's preschool programs began including activities relevant to emotions, and today a great deal of emphasis is given to the emotional development in these programs. Although numerous studies related to the age of appearance of emotions, childrens' understanding of them and their relation to the cognitive and affective development, have been conducted the last decade, this field has not been thoroughly explored in Greece, especially in preschool age children. The present study is a research of the recognition and understanding of the emotions of happiness, sadness, anger, fear and jealousy in preschoolers.

Λέξεις-κλειδιά: Συναισθήματα κοινωνικο-συναισθηματική εκπαίδευση, προσχολική ηλικία, χαρά, λύπη, ζήλια, θυμός.